

התמודדות החברה הערבית עם משבר הקורונה – ההיבט הכלכלי

מצבם הכלכלי של הערבים בישראל מושפע כיום משני גורמים: מצבם הכלכלי הבסיסי טרם פרוץ מגפת הקורונה, וההרעה שחלה במצבם בתקופת הקורונה. בחלק זה של המסמך יוצגו: רקע קצר על המצב הכלכלי של החברה הערבית, אינדיקציות למצבה הכלכלי בתקופת הקורונה ומשמעויות.

א. המצב הכלכלי הבסיסי של החברה הערבית

הפעילות הכלכלית של הערבים בישראל היא חלק בלתי נפרד מכלכלת ישראל. עם זאת, מצבה הכלכלי של רוב האוכלוסייה הערבית טוב פחות מזה של רוב האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. הפער מתבטא בתחומי התעסוקה, ההכנסה, רמת החיים, שירותי החינוך וצפיפות הדיור.

לחברה הערבית שני מאפיינים כלכליים בולטים הגורמים לפער הזה. האחד הוא שיעור גבוה יחסית של עובדים העוסקים במקצועות הדורשים רמת כישורים נמוכה יחסית, ושבהם רמת הפריזון (התוצר לעובד) נמוכה וכך גם השכר, כגון קמעונאות, תובלה, בניין, אירוח. מסקר שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) בשנת 2018 עולה שההכנסה הממוצעת ברוטו לחודש מעבודה שכירה בקרב האוכלוסייה הערבית היא 7,338 ₪ והחציונית 6,512 ₪. לעומת זאת, ההכנסה ברוטו לחודש מעבודה שכירה באוכלוסייה היהודית היא 11,191 ₪ והחציונית 8,416 ₪. כלומר, ההכנסה החציונית הערבית נמוכה ב-22.6 אחוזים מההכנסה החציונית של האוכלוסייה היהודית.⁹⁰ יצוין כי המדד של ההכנסה החציונית רלוונטי יותר לייצוג מצב האוכלוסיות, לעומת ההכנסה הממוצעת מאחר שההכנסה הממוצעת מושפעת מהכנסות גבוהות במיוחד בצמרת העשירון העליון.

מאפיין שני הוא שנשים ערביות נוטות להימנע מהשתתפות בכוח העבודה (מועסקים ודורשי עבודה באוכלוסייה), בעיקר מסיבות חברתיות ודתיות. לפי הלמ"ס, נכון לשנת 2019 שיעור השתתפות נשים ערביות בגילאים 25-64 בכוח העבודה הוא 38.1 אחוזים, לעומת 75.8 אחוזים בקרב הגברים בחברה הערבית ו-85.6 אחוזים בקרב הנשים במגזר

היהודי. סך שיעור ההשתתפות של ערבים (גברים ונשים) בגיל 25-64 בכוח העבודה הוא 56.9 אחוזים, לעומת 86.0 אחוזים במגזר היהודי.⁹¹ נוסף לכך, קצב הריבוי הטבעי בחברה הערבית גבוה (2.2 אחוזים) יחסית לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (1.4 אחוז).⁹² מנתונים אלה נגזר שיש משפחות ערביות רבות, גדולות יחסית, שלהן מפרנס יחיד בשכר לא-גבוה. במצב זה קיימת רגישות גבוהה לזעזועים כלכליים, כגון פיטורין או הוצאות בלתי צפויות, מה שגורם לחוסן כלכלי נמוך יחסית.

הפערים בפיריון העבודה ובשכר בין האוכלוסייה הערבית ליהודית נובעים במידה רבה מפערים בתחום "השכלה מכוונת הכנסה" (השכלה רלוונטית ליצירת הכנסה מעל לממוצע במדינה), וכן מחולשה בתשתיות, ממחסור באזורי תעסוקה נגישים, מהיעדר קשרים חברתיים מספקים בשוק העבודה ומאפליה לא-פורמלית. עם זאת, במשך השנים חל שיפור בחלק מהתחומים.

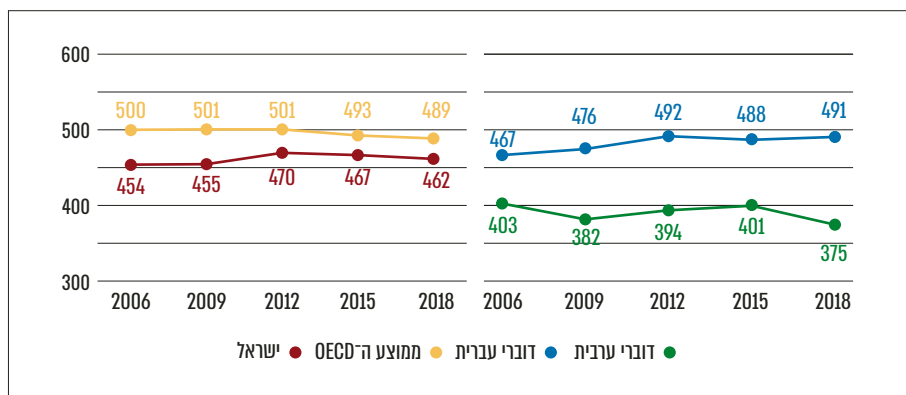
דוגמה בולטת היא השתלבות הסקטור הערבי בענף הרפואה בישראל. החברה הערבית היא מקור ל-17 אחוזים מהרופאים בישראל, ל-24 אחוזים מהאחיות ול-47 אחוזים מהרוקחים. 20.8 אחוזים מאנשי מקצועות הבריאות הם ערבים.⁹³ לערבים בישראל תרומה רבה בחזית הרפואית, ולכך ביטוי גם במשבר הקורונה.

דוגמה אחרת: בין השנים 2009 ל-2016 גדל מספר היישובים הערביים שבהם פועלת תחבורה ציבורית מ-77 יישובים (60 אחוזים מהיישובים הערביים) בשנת 2009 ל-113 יישובים (88 אחוזים מהיישובים) בשנת 2015.⁹⁴ כלומר, חל שיפור ביכולת הניידות של אזרחים ערבים, בין היתר למטרות תעסוקה.

הפער ב"השכלה מכוונת הכנסה" הוא כנראה הגורם העיקרי למצבה הכלכלי של האוכלוסייה הערבית. הוא נוצר כבר בגיל צעיר, ואפשר ללמוד עליו בין היתר מסקר "פיזה". זהו מבחן בין-לאומי מקובל לבדיקה השוואתית של הכישורים הבסיסיים של צעירים במדינות שונות. מטרת הסקר לבדוק באיזו מידה תלמידים בני 15 "מוכנים לחיים הבוגרים", כלומר רכשו כלי חשיבה והבנה כלליים המאפשרים התמודדות טובה ויעילה עם סביבתם. סקר פיזה נערך אחת לשלוש שנים, והאחרון נערך בשנת 2018. בסקר מבחנים בשלושה תחומי אוריינות: מדעים, קריאה ומתמטיקה.⁹⁵

הנתונים של סקרי פיזה בשלושת התחומים בשנים 2006-2018 מלמדים שדוברי ערבית השיגו ציונים נמוכים משמעותית מאלה של דוברי העברית, והפער גדל בשנים האלה (ראו לוחות 1 ו-2). בסך הכול ממוצע הציונים של צעירי ישראל דוברי עברית וערבית (יחד) נמוכים מהממוצע במדינות המפותחות (OECD). בשנים 2006-2018 אומנם חל צמצום ניכר בפערים בשלושת התחומים בין ישראל ל-OECD (עיקר הצמצום היה בתקופת 2006-2012), אולם הצמצום לא כולל את רוב הערבים. כלומר, ציוניהם של דוברי הערבית (וכנראה גם של צעירים חרדים) הם בין הסיבות העיקריות לדירוגה הנמוך של ישראל במבחני פיזה לעומת צעירי ה-OECD.⁹⁶

לוח 1: תוצאות סקרי פיזה בתחום מבחני אוריינות במדעים (2006-2018)

המקור: משרד החינוך, סקר פיזה 2018.⁹⁷

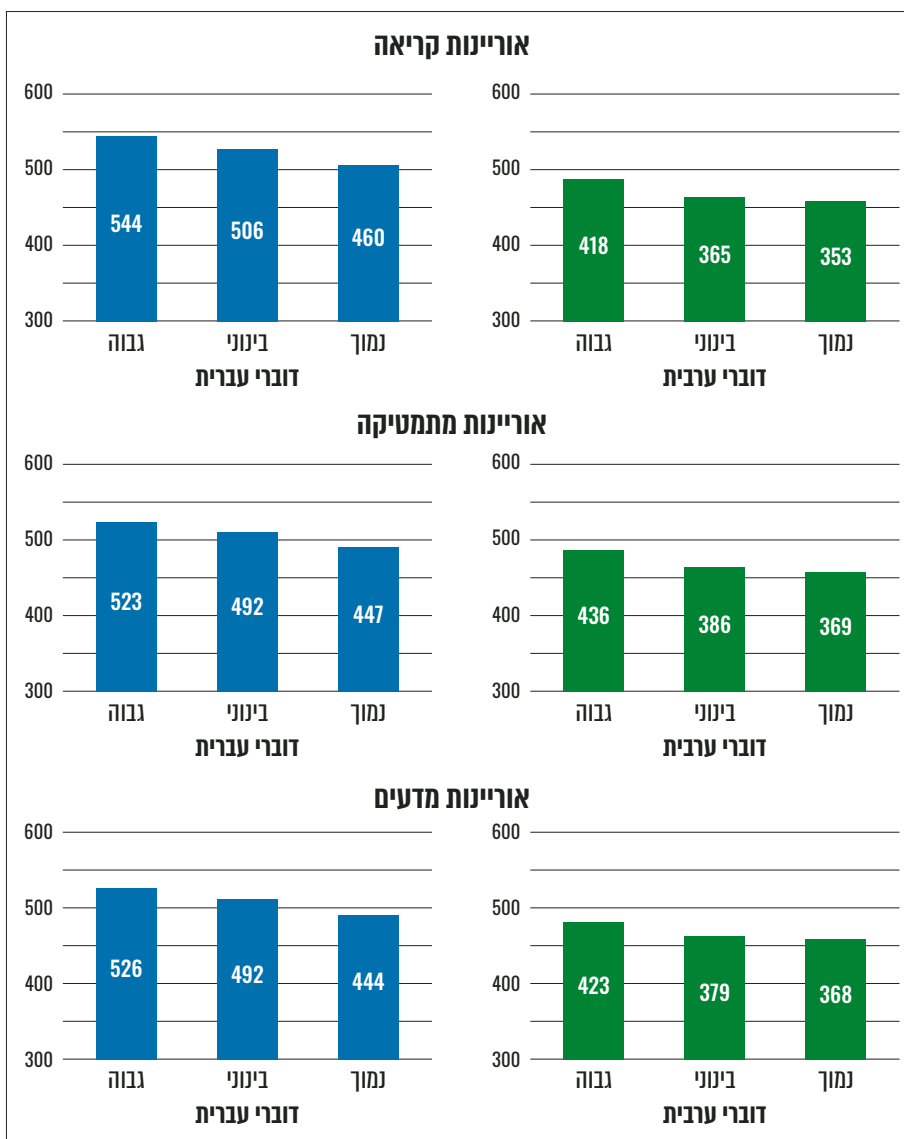
לוח 2: תוצאות סקרי פיזה בשלושת תחומי האוריינות (2006-2018)

2018	2015	2012	2009	2006	
אוריינות בקריאה					
506	507	510	498	456	דוברי עברית
362	391	401	392	372	דוברי ערבית
144	116	109	106	84	הפרש בין הדוברים
470	479	486	474	439	סך ישראל
487	493	496	493	492	ממוצע OECD
אוריינות במתמטיקה					
490	495	489	470	460	דוברי עברית
389	391	388	367	372	דוברי ערבית
101	104	101	103	88	הפרש בין הדוברים
463	470	466	447	442	סך ישראל
489	490	494	496	498	ממוצע OECD
אוריינות במדעים					
491	488	492	476	467	דוברי עברית
375	401	394	382	403	דוברי ערבית
116	87	98	94	64	הפרש בין הדוברים
462	467	470	455	454	סך ישראל
489	493	501	501	500	ממוצע OECD

המקור: משרד החינוך, סקר פיזה 2018.

בסקרי פיזה נמצא גם שיש יחס ישר בין הציונים ובין המצב החברתי-כלכלי בקרב דוברי ערבית ודוברי עברית כאחד. עם זאת, הציונים של דוברי ערבית ממעמד חברתי-כלכלי גבוה עדיין נמוכים במוצא מצינוי דוברי עברית ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

לוח 3: סקר פיזה 2018 בישראל – ממוצע ציונים לפי מעמד חברתי-תרבותי-כלכלי

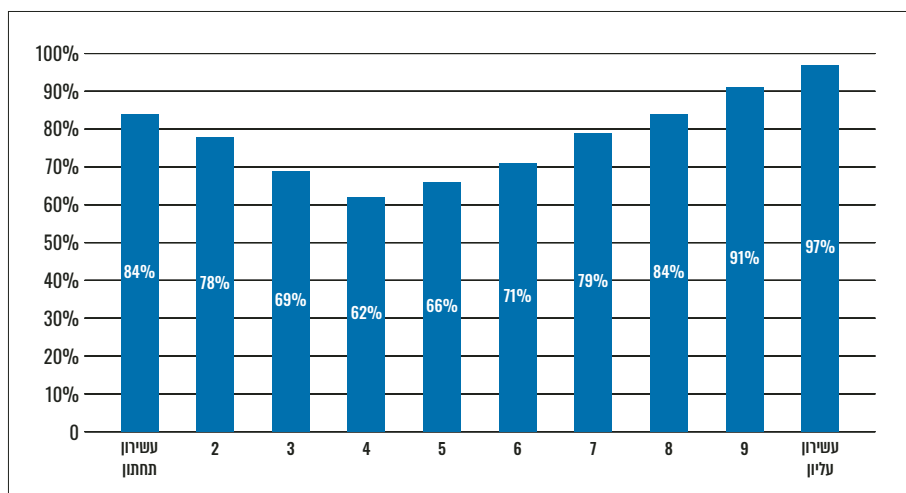
המקור: משרד החינוך, סקר פיזה 2018.

ב. השפעת המגפה על מצבה הכלכלי של החברה הערבית

משבר הקורונה הוא כלל ארצי ואף עולמי. עם זאת, אוכלוסיות המתגוררות בצפיפות רבה ואלה הנוטות להתקהלות – בעיקר ערבים וחרדים – חשופות יותר למגפה. בעקבות המשבר חלה עלייה במצוקה הכלכלית בחברה הערבית: עסקים קטנים רבים נסגרו, שיעור האבטלה עלה, האוכלוסייה דיווחה בסקרים על מצוקה רבה, ומצבן הכספי של הרשויות המקומיות הוחמר.

עלייה באבטלה הרחבה (כולל חל"ת) היא אחת הפגיעות העיקריות של משבר הקורונה בכלל האוכלוסייה ובחברה הערבית בפרט. נמצא שהמשבר פוגע קשה יותר בעשירונים הרביעי והחמישי בכלל האוכלוסייה בישראל (ראו לוח 4), וכי ישנם תחומי עיסוק שנפגעו יותר מאחרים בעת המגפה, כגון תיירות, אומנות ובידור, אירוח ומסעדות, תחבורה וחינוך.⁹⁸ יצוין שמשקל משקי הבית הערביים בעשירונים הנמוכים (1-5) גבוה ממשקלם בכלל משקי הבית בישראל.⁹⁹

לוח 4: היחס בין שיעור המועסקים במרץ-מאי 2020 לשיעורם בתקופה המקבילה ב־2019 באוכלוסיית ישראל, לפי עשירונים

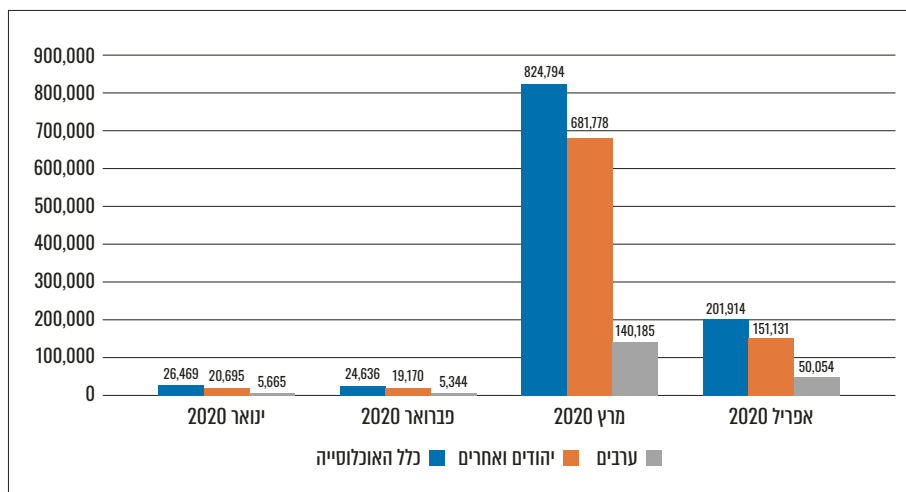

המקור: סקר כוח אדם של מ"ס, ועיבודי בנק ישראל.¹⁰⁰

לפי דוח שירות התעסוקה ממאי 2020, בעקבות פרוץ משבר הקורונה חל גידול ניכר בכמות דורשי העבודה החדשים (ראו לוח 5). ממצאי הדוח מעלים שהיה הבדל קטן בלבד בין האוכלוסייה הערבית ליהודית בנוגע לסיבת רישום הפסקת העבודה: בין 88-89 אחוזים מכלל דורשי העבודה היו עובדים שהוצאו לחל"ת על ידי מעסיקיהם. עם זאת, בחברה הערבית משבר הקורונה הביא לפגיעה גדולה יותר בקרב גברים צעירים

עד גיל 34. כמו כן, האוכלוסייה הערבית המתגוררת ביישובים במחוזות המרכז, תל אביב וירושלים, נפגעה יותר בהשוואה למתגוררים במחוזות האחרים. זאת ועוד, בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב נרשם שיעור גבוה של דורשי עבודה שפוטרו ושיעור גבוה של תובעי הבטחת הכנסה, בהשוואה לכלל האוכלוסייה הערבית.¹⁰¹

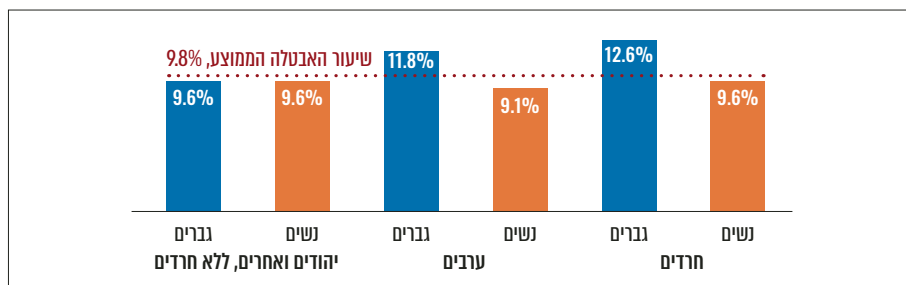
לוח 5: מספר הנרשמים החדשים בשירות התעסוקה

המקור: דוח שירות התעסוקה.

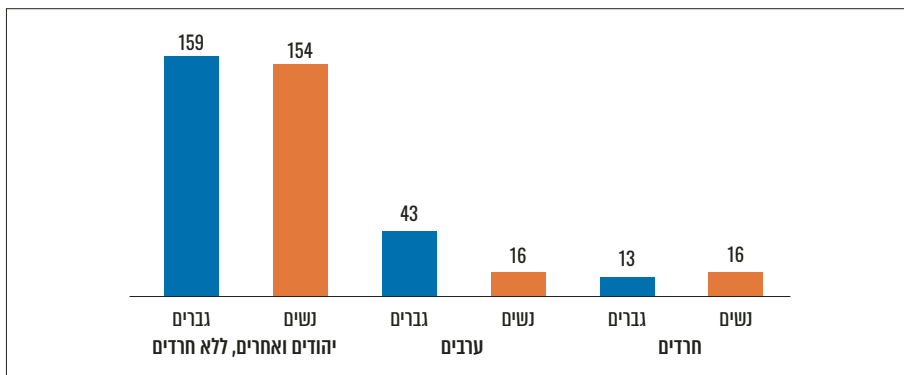
לפי סקירה של משרד האוצר מאוגוסט 2020, הנסמכת על נתוני הלמ"ס,¹⁰² ביוני 2020 שיעור האבטלה (מובטלים וחל"ת) של הגברים הערבים עמד על 11.8 אחוזים, ושיעור אבטלת הנשים הערביות עמד על 9.1 אחוזים. לעומת שיעור אבטלה של 9.8 אחוזים בכלל האוכלוסייה בישראל (ראו לוח 6). בקרב האוכלוסייה הערבית שיעור הגברים המובטלים גדול פי 2.6 משיעור הנשים המובטלות (ראו לוח 7) משום שנשים ערביות רבות אינן משתתפות בכוח העבודה.¹⁰³

לוח 6: שיעור האבטלה בחודש יוני 2020 (אחוזים)

המקור: משרד האוצר, אוגוסט 2020.

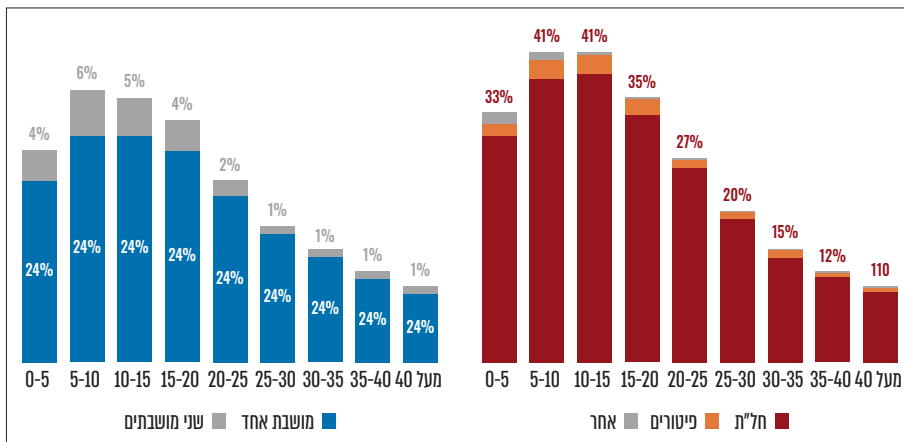
לוח 7: אבטלה בישראל בחודש יוני 2020 (אלפים)

המקור: סקירת משרד האוצר, אוגוסט 2020.

מלוח 8 להלן עולה שעיקר המובטלים בחברה הערבית הם במעמד חל"ת, ומקצתם מפוטרים (כמו בחברה היהודית). עיקר הפגיעה בתעסוקה היא במשקי בית ברמות שכר של 5-15 אלף ש"ח בחודש. בקבוצה זו נרשם גם שיעור גבוה יחסית של שני בני זוג מובטלים (5-6 אחוזים).

לוח 8: ערביי ישראל – שיעור ההשבתה במשקי בית נשואים, לפי הכנסה חודשית (אלפי ש"ח, בציר ה'X)

המקור: משרד האוצר, יוני 2020.¹⁰⁴

יש לציין כי לכלכלה השחורה הנפוצה בחברה הערבית, השפעה שלילית על רווחת האוכלוסייה בתקופת הקורונה. ככלל, הפיתויים לעבוד ב"שחור" הם הפחתת תשלום מס הכנסה, מע"מ ודמי ביטוח לאומי, וגם דרישות להנחה בארנונה על רקע הכנסה

נמוכה, כביכול, שפוגעות בקופת הרשויות המקומיות. במצב זה יש גם סיכונים לעובד "בשחור" מאחר שאינו זכאי לביטוח לאומי כאשר פרנסתו נפגעת.¹⁰⁵ בתקופת הקורונה הוחמר מצבם של העובדים בשחור, שאיבדו את פרנסתם, מאחר שתשלומי חל"ת וסיוע לעסקים מבוססים על נתוני רשות המיסים.

ג. תפיסת החברה הערבית את מצבה הכלכלי בתקופת הקורונה

האוכלוסייה הערבית מדווחת על השלכות כלכליות קשות בשל משבר הקורונה, יותר מהאוכלוסייה הכללית. להלן ממצאים עיקריים מסקר הלמ"ס שנערך באמצע יולי 2020 בנוגע לתפיסת המצב הכלכלי של הערבים בישראל:¹⁰⁶

א. 49 אחוזים מהאוכלוסייה הערבית דיווחו על החמרה במצבם הכלכלי, שלהם ושל משפחתם, בעקבות משבר הקורונה, לעומת 41 אחוזים באוכלוסייה הכללית.
ב. 65 אחוזים מהערבים דיווחו שהם חוששים מקושי בכיסוי הוצאותיהם, לעומת 55 אחוזים באוכלוסייה הכללית.

ג. 33 אחוזים מהערבים דיווחו שהם או אחד מבני משק ביתם צמצמו את כמות האוכל או הארוחות שהם אכלו במשך השבוע האחרון לסקר, לעומת 21 אחוזים באוכלוסייה הכללית.

ד. שיעור האופטימיים (כאלה הצופים שמצבם ישתפר ב-12 החודשים הבאים) באוכלוסייה הערבית ירד ל-19 אחוזים, לעומת כ-37 אחוזים בסקר הקודם (14 במאי). ואילו שיעור האופטימיים בכלל האוכלוסייה ירד ל-11 אחוזים לעומת 26.7 אחוזים בסקר הקודם.

בלוח 9 להלן מוצגת השוואה בין שלושה סקרים שערכה הלמ"ס בין מאי ליולי. ניכר שבין הסקר השני (14 במאי) לסקר הראשון (1 במאי) חל שיפור יחסי במצב, עקב תהליך היציאה מהסגר הראשון, אך בסקר השלישי (16 ביולי) חלה הרעה ניכרת הנובעת מהגל השני של המגפה. הגם שחלה ירידה מסוימת במספרם של אלה שדיווחו על החמרה במצבם בתקופת הקורונה, המשבר העמיק אצל רבים שהיו במשבר. הדבר ניכר בעלייה בדיווח על צמצום בצריכת המזון (בעיקר בשל קשיים כלכליים) בעטיה של הקורונה, ובירידה בשיעור האופטימיים.

לוח 9: תפיסת האוכלוסייה הערבית את מצבה הכלכלי – ממצאים משלושה סקרי למ"ס 2020 (בסוגריים – נתוני כלל האוכלוסייה בישראל)

סקר 16.7	סקר 14.5.20	סקר 1.5.20	
49% (41%)	50.7% (44.6%)	57.0% (46.1%)	דיווחו על החמרה במצבם הכלכלי בתקופת הקורונה
65% (55%)	52.2% (46.5%)	60.3% (50.3%)	חוששים מקושי לעמוד בכיסוי הוצאותיהם
33% (21%)	21.1% (14.1%)	23.5% (14.1%)	צמצמו את צריכת המזון בשבוע אחרון (הם או אחד מבני ביתם)
19% (11%)	36.9% (26.7%)	— (20.6%)	צופים שהמצב הכלכלי ישתפר ב־12 החודשים הבאים

המקור: למ"ס.¹⁰⁷

ד. מדיניות הממשלה כלפי החברה הערבית בתחום הכלכלי

בשל הרעה במצב הכלכלי, ההכנסות של הרשויות המקומיות מארנונה למגורים ולעסקים הצטמצמו מאוד, וגדל מספר בקשות הסיוע של האוכלוסייה. בעקבות זאת, פחתה יכולת הרשויות המקומיות להגיש שירותים. לפיכך, פנתה המנהיגות הערבית (ועד ראשי הרשויות והרשימה המשותפת) בדרישה דחופה למשרד האוצר להגדיל את הסיוע לרשויות המקומיות. ההנהגה הביעה מחאה חריפה על כך שלרשויות המקומיות הערביות הוקצה רק 1.7 אחוז מ"סיוע הקורונה" המיוחד שהגישה הממשלה לשלטון המקומי, והכריזה על שביתת אזהרה בת יום ב־5 במאי 2020. במכתב שנשלח לראש הממשלה נאמר בין היתר: "עצוב מאוד שבאוצר לא הפנימו שהרשויות הערביות עומדות בפני קריסה, וכבר כעת רבות מהן משדרות אי־יכולת לשלם משכורות, ולתת שירותים רגילים, כגון איסוף אשפה ותחזוקה שוטפת של מוסדותיהן כולל בתי ספר".¹⁰⁸

ככלל, חלק גדול מהסיוע שמגישה הממשלה לציבור הערבי במשבר הקורונה דומה במהותו לסיוע שמוגש לציבור היהודי, כגון סיוע לעסקים וחל"ת. עם זאת, הממשלה מזהה את האוכלוסייה הערבית כאחת מהקבוצות החלשות בחברה הישראלית. למשל ב־5 באוגוסט 2020 פרסמה הרשות להשקעות במשרד הכלכלה תכנית בסך של 40 מיליון ₪ לקליטת עובדים ששיעור השתתפותם בכוח העבודה נמוך, בהם: ערבים (לרבות בדואים, צ'רקסים ודרוזים), חרדים, אנשים עם מוגבלויות, הורים יחידים ותושבי אזורי עדיפות לאומית. סכום הסיוע לעסק הקולט עומד על 20–30 אחוזים משכר העובד למשך שנתיים.¹⁰⁹

בדצמבר 2020 אמורה הייתה להסתיים תכנית חומש 922 לחברה הערבית (2020–2016),¹¹⁰ שהיקפה המתוכנן 15 מיליארד ₪.¹¹¹ בסוף מרץ 2020, בתוך משבר הקורונה,

הכין המשרד לשוויון חברתי מתווה לתכנית המשכית בשם 923 לחמש השנים הבאות (2021-2025). בין יעדי התכנית: הגדלת הפריון; יצירת שינוי באופי מקומות העבודה של החברה הערבית, לרבות הסללה למקצועות הטכנולוגיה הגבוהה; העלאת התוצר לנפש בחברה הערבית; שוויון הזדמנויות וצמצום פערים. המתווה כלל, בין היתר, הגברת נגישות המערכת הפיננסית לערבים, הגברת הפעילות המשטרתית בקהילה, תגבור לימודי השפה העברית ושיפור שירותי הבריאות.¹¹²

בהמשך הוחלט לא להתחיל בתכנית החומש 923 בשנת 2021. תחת זאת, באוקטובר 2020 אישרה הממשלה להאריך בשנה נוספת (2021) את תכניות החומש 922 ואת תכנית 1480 לחברה הבדואית בצפון, תוך ניצול יתרת תקציבים שלא הגיעו למימוש, בסך של כ-3 מיליארד ₪ (כשליש מהתכנית). במסגרת זו הושם דגש על השקעות בתשתיות תחבורה ביישובים הערביים, וכן על מאבק בפשע, באללימות ובסחר בסמים. בד בבד הונחה המשרד לשוויון חברתי לגבש תכניות המשך לחברה הערבית ולחברה הבדואית.¹¹³

ה. משמעויות ההיבט הכלכלי

ככלל, שיפור מצבה הכלכלי של החברה הערבית הוא אינטרס ברור של המדינה, הן משום שהיא אמורה להיות מחויבת לרווחת כל אזרחיה, והן משום שלמצבם הכלכלי של הערבים בישראל השלכות על המשק כולו. למשל, האוכלוסייה הערבית אינה ממצה את הפוטנציאל הטמון בה לצמיחת התוצר. הדבר פוגע בהכנסות האזרחים הערבים ובצריכה שלהם, מגביל את תקבולי המיסים, ומגדיל את היקף תשלומי ההעברה.¹¹⁴ הדבר נכון גם לאוכלוסיות חלשות אחרות במדינה. ח"כ אחמד טיבי טען בשנת 2018 כי הפגיעה במשק הישראלי מאי-שילוב ערבים מגיעה ל-40 מיליארד ₪ בשנה.¹¹⁵ ככלל, נראה שבחברה הערבית סובלים יותר מאשר בחברה היהודית ממשבר הקורונה מבחינה כלכלית, בשל פערים גדולים במצב הכלכלי טרם המשבר. עם זאת, אין לראות את החברה הערבית כמקשה אחת – ערביי ישראל אינם "שבט" אחד. על הממשלה להבחין בצרכים של קבוצות אוכלוסייה שונות בחברה הערבית, ולנקוט אמצעי סיוע הנהוגים במגזר היהודי באותן שכבות חברתיות-כלכליות, ובהתאם לפגיעה ממשבר הקורונה. כלומר, העיקרון הוא שוויון בטיפול במגפה ובהשלכותיה בהתאם למידת הפגיעה.

תכניות חומש הן אחת מהדרכים הנאותות לטפל בבעיות השורש של החברה הערבית. ועל כן יש להתור לכך שתכנית חדשה תיכנס לתוקף בשנת 2022. בינתיים יש לדאוג ליישום מלא של התכנית הקיימת במגזר הערבי ולוודא שהמגזר שותף למאמצי ההיחלצות מהמשבר של המשק, תוך מתן דגש לתעסוקה ולעסקים קטנים.

תחום המידע והדיגיטציה הוא קריטי, הן כדי להתמודד עם המגפה, הן כדי לנהל את הכלכלה ואת החברה במהלכה, והן לשם פיתוח יכולות כלכליות וחברתיות מתקדמות לעתיד לבוא. זה נכון לכל החברה בישראל וגם לחברה הערבית הידועה בסגירותה. בסיס מידע מפורט דרוש לרשויות בכל הרמות כדי לגבש תכניות; כדי לבצע העברות חד-צדדיות ולהגיש סיוע כלכלי ביעילות; כדי לסייע במציאת תעסוקה; כדי לקדם את החברה בתחומים מגוונים וגם לשם גביית מיסים וארנונה באופן הוגן. חשוב לזהות את האזרחים שנפגעו כלכלית במשבר, ולא נזקקו עד כה לסיוע של רשויות הרווחה, כדי לספק להם סיוע ממוקד, וכדי למנוע מהם להתדרדר לקשיי קיום. היכולות הדיגיטליות של הרשויות, של העסקים הקטנים, של בתי הספר ושל הציבור קריטיות הן לצורכי הלימודים והפעילות העסקית בעת משבר הקורונה, והן בתקופה שלאחריה. ועל כן ראוי לתת עדיפות גבוהה להתפתחות דיגיטלית מואצת ויעילה גם בחברה הערבית.

על הרשויות ברמות השונות לספק יותר מידע לאוכלוסייה הערבית, לרבות על ידי שימוש בשפה הערבית. זה נכון גם להסברה על מגפת הקורונה ועל חשיבות החיסונים, וגם לשימוש בדוברי ערבית לחקירות אפידמיולוגיות (כמוזכר בין היתר בתכניתו של ח"כ אחמד טיבי).¹¹⁶ כך גם בנוגע לסיוע לעסקים במצוקה. יש לוודא שחוסר מידע ועודף ביורוקרטיה לא ימנעו את הסיוע מהזכאים.

ככלל, על הנהגת הציבור הערבי, המורגל להפנות אצבע מאשימה לשלטון, ליטול אחריות ולהשקיע יותר מאמצים להובלת הציבור הערבי. מנהיגות החברה הערבית היא קריטית לחוסנה הבריאותי, הביטחוני (רמת הפשיעה), החברתי והכלכלי של החברה הערבית. המשק בחברה הערבית יתקשה לצמוח ואף ייסוג נוכח רמות גבוהות של תחלואה או של פשיעה. מנהיגות מקומית מחייבת לא רק הסברה, אלא גם נכונות להתעמת עם אזרחים ולמנוע התקהלויות המוניות המפיצות את המגפה. במקרים רבים זה לא קרה (ולא רק בחברה הערבית) והתחלואה עלתה. בהקשר זה יצוין לחיוב ראש עיריית כפר קאסם עאדל בדיר, שהצליח לצמצם בצורה דרמטית את תחלואת הקורונה בעיר במהלך הגל השני.¹¹⁷ בגל הראשון בדיר אף שלח מכתב תמיכה והצעת עזרה לראש עיריית בני ברק, הרב אברהם רובינשטיין.¹¹⁸ בעת הזו על ההנהגה להוביל את תהליך החיסונים במגזר (נכון לסוף 2020 – מעטים מתחסנים).

קיימת חשיבות רבה להידוק הקשר בין השלטון המרכזי ובין הרשויות המקומיות והמנהיגים המקומיים, לרבות אנשי דת. בתקופה זו על הממשלה להיות רגישה יותר למצבן הכלכלי הקשה של הרשויות החלשות ולאתגר שהן מתמודדות עימו. היות שמשבר הקורונה חוצה גבולות לאומיים, אתניים ופוליטיים, אפשר לראות בו הזדמנות לשיתוף פעולה ארוך טווח בין הממשלה לחברה הערבית, וזאת גם בתחום הכלכלי ובתחומים המשפיעים על המצב הכלכלי, כגון מיגור הפשע, פיתוח תכניות לימוד מתקדמות, בנייה לגובה, הסבות עבודה והכשרות, הרחבת השימוש בדיגיטל.

יש צורך בהקמה או בהרחבה של אזורי תעשייה ביישובים הערביים. הדבר בלט גם בתקופת הקורונה, הן משום שאזורים אלה דרושים כמקום עבודה קרוב למקום המגורים, והן בהיותם מקור הכנסה חשוב (ארנונה) לרשויות הערביות. על הצורך הזה קיימת הסכמה רחבה,¹¹⁹ אלא שגם במקרה הזה, מקומות העבודה שבהם יזכו האזרחים הערבים יהיו קשורים להשכלה הרלוונטית שהם ירכשו. יש לציין שבתכנית החומש 922 הוקצו תקציבים לאזורי התעשייה בשפרעם, בנצרת, באיכסאל, ברינה, בדיר חנא, בכפר ברא ובכפר קמא.

מלבד המחסום התרבותי והדתי המגביל תעסוקת נשים, נראה שהמחסום העיקרי של התעסוקה בחברה הערבית הוא החינוך וההכשרה הרלוונטיים. כדי להעלות את רמת ההכנסות של החברה הערבית יש לשפר את רמת הידע שלה, ולהקנות "השכלה מכוונת הכנסה" המכוונת למקומות תעסוקה שבהם משתכרים יותר מן הממוצע במשק. בתחום תעסוקת נשים, ייתכן שמשבר הקורונה הוא הזדמנות לקפיצת מדרגה ביכולתן לעבוד מרחוק (באמצעות האינטרנט), מהבית או ממתקנים ביישובים הערביים. למרות האמור לעיל, אין למדוד את דוברי הערבית, או את דוברי העברית ובכלל, במונחים של הכנסה ותוצר בלבד, כמקובל בחברת השפע. על המדיניות החברתית הישראלית לחתור לשוויון הזדמנויות לפי העדפות של כל פרט, ולא לאלץ אזרחים לבחור במקצועות לחיים אך ורק בשל גובה השכר ובשל התרומה לתוצר במדינה. עם זאת, אזרחים שבוחרים במקצועות מסוימים ובאורח חיים מסוים, צריכים להכיר בהשלכות של הדבר על רמות ההכנסה הצפויות להם. ראוי שמסר זה יועבר בשלב מוקדם במערכת החינוך.

הסכמי הנורמליזציה עם איחוד האמירויות, עם בחריין, עם מרוקו ועם סודאן פותחים הזדמנויות כלכליות חדשות. אזרחי ישראל הערבים עשויים למצוא הזדמנות בהשתתפות פעילה בקשרים בין ישראל לבין מדינות ערביות אלה. על הממשלה לשלב אותם ביחסים המתפתחים, לרבות שיתופם במשלחות כלכליות ואחרות למדינות אלה.